

PÉTER I. ZOLTÁN

Várad újjáépítése a török hódoltság után

A török hódoltság idejének 32 éve alatt, 1692-ig a vártól nyugatra levő Péntekhely területe nem sokat változott Houfnagel 1598-i rajzához képest. De a vártól keletre levő Velence, illetve a tőle délre levő Vadkert a törökök ostroma során teljesen elpusztult. A Körös jobb partján Olaszi részben megmaradt, s a törökök palánkkal vették körül. Olaszi kerítése a Körös partjánál az egykori országút (a későbbi Sztaroveszky, a mai Magheru utca) mentén a Páris-patak hídjáig (a Kórház utca torkolatában, a mai Fő utcánál volt) húzódott, majd innen tovább a Páris-patak vonalát követte egész a Körösig, nagyjából a mai Alsó Garasos hídig.

Várad képe a török hódoltság idején

Az 1691. október 11-én felvett katonai térkép egyértelműen igazolja: a törökök 32 éves uralma után Velence nem épült újjá, helyén pusztaság volt. Ugyanezen térkép szerint a vártól nyugatra levő, Evlia Cselebi által Nagyvárosnak nevezett rész az egykori Szombathelyt is magában foglalta. A török Nagyváros nyugati határa nem sokkal terjedt túl a mai két-tornyú református templomon. Minderre az egykori katonai térkép és a mai várostérkép összevetéséből következtethetünk.

Az 1691. évi térképen a Nagyváros nyugati falán túl egy sarkain bástyaszerűen megépített erődítmény is látható, ez valószínűleg elpusztult az 1692. évi ostrom során. Evlia Cselebi szerint e várost körülövező védműnek 12 zindellyel fedett bástyája és négy kapuja volt. Északon a Körössel párhuzamosan palánkkerítés húzódott, amely keleten az Aranyos-bástyával átellenben levő várárokig vezetett. A déli palánkkerítés nemigen változott a török uralom előttihez képest.

PÉTER I. ZOLTÁN Podmaniczky-díjas helytörténész, újságíró (1949, Nagyvárad). 1991–2009 között a Bihari Napló munkatársa. A Budapesti Műszaki Egyetem műemlékvédő szakmérnöki karán tanult. 1992-től számos helytörténeti és irodalomtörténeti könyve jelent meg.

Az osztrák csapatok 1691–1692-ben nyolc hónapig ostromolták a várat, ennek során a Kálvária-hegyről szétlőtték a várost, aztán a törökök felgyújtották azt és visszavonultak a várba. A török őrség végül 1692. június 6-án, szabad elvonulás mellett feladta, majd másnap elhagyta a várat. A kivonulást követő napon ünnepi hálaadó istentiszteletet tartott Benkovich Ágoston püspök a szabadban, egy sátor alatt, templom ugyanis ekkor már egy sem volt a városban.

Az ostrom során a várat övező városok szinte teljesen elpusztultak. A vártól nyugatra, ahol előzőleg a törökök egy új várost, az úgynevezett Nagyvárost építették több dzsámival,

minden csupa rom volt, a váron túl kelet és dél felé, hol egykoron Velence és Vadkert városok álltak, házaknak már nyoma sem maradt az 1660. évi ostrom óta. Lakható házak csupán a Körös jobb partján Olasziban maradtak, de ezek is romos állapotban.

Bunyitay Vince Mathias Kaiserfeld tábornoki főmérnöknek az ostromot ábrázoló rajza alapján megállapította: „A rajz főhelyét, balról, a vár foglalja el. Falai között Szent László székesegyházának már semmi nyoma, helyén egy nagy, ötszögű várkastély emelkedik, kétségtávol ugyanaz, melyet még Bethlen Gábor épített. A kastély déli oldalánál egy mecset karcsú minaretje magaslik ki, s ez az egyedüli épség a várbán; körülötte minden egyéb pusztá vagy éppen rom. A vártól nyugatra egy emeletes, négyszögű épület áll fedetle-

nül, valószínűleg ugyanaz, melyet Varkocs Tamás egy régi klostorból alakított át kastéllyá. E körül, tehát a tulajdonképi város helyén, nincs egyetlen egész épület; leégve, lerontva minden. A váron túl kelet és dél felé, hol egykor Velence és Vadkert külvárosok álltak, házaknak már híre sincs [ezek már elpusztultak 1660-ban – sz. m.]. Lakható házak csupán a Körös jobb partján, Olasziban állanak; de ezek is ritkán, rendetlenül, amint soraikat megbontotta a pusztulás.” De itt is csak 93 egészen romba dőlt, 12 szintén romlott, de még kijavítható,

Georg Houfnagel 1598-ból
való, Váradot ábrázoló
metszete

és csak 102 ház és pincelakás, úgynevezett putri maradt lakható állapotban. Még 1699-ben is, a káptalan levéltárának egyik dokumentumában az olvasható, hogy Várad városa csak rom, s Benkovich püspök is azt írja a királynak benyújtott emlékiratában, hogy Várad teljesen elpusztult.

Újrakezdés a romokon

Benkovich Ágoston püspök 1702-ben bekövetkezett haláláig a romok eltakarításával, a püspökség újjászervezésével volt elfoglalva.

A Rákóczi-szabadságharc kitörése után, 1703. augusztus 6-án Bercsényi Miklós kurucaival együtt megjelent Várad alatt. A vár ekkor a császári csapatok kezén volt. Az előző hónapban a császári seregek Diószegnél meglepték és szétverték a kurucokat, emiatt tört a városra augusztusban Bercsényi. A városban levő, osztrák zsold alatti, úgynevezett rác csapatokat Kis Balázs vezette. A rácokat a kurucok leverték, Olaszit pedig felgyújtották, így amit addig ott építettek,

az mind a tűz martalékává vált. A következő években a kurucok megsemmisítették a Köröstől délre fekvő települést is. Kezdetét vette a vár körülzárása, amely évekig tartott, s azlatt amit a kurucok megkíméltek, elpusztították a német-rác hadak. Miután Károlyi Sándor a kurucok nevében 1711-ben a majtényi síkon letette a fegyvert, Váradon is béke lett.

A váradiaknak a várvédők támogatását III. Károly király (VI. Károly császár) 1712. november 27-én császári dekrétummal ismerte el, egyben megerősítette a II. Rudolf által 1600-ban adományozott összes kiváltságot, egyebek mellett a városnak adományozott címer és pecsét használatának jogát.

Várad 1691. október 11-én
felvett katonai térképe

A városok újjáépítésének kezdetei

Mivel a romokban heverő települések közül Olasziban maradtak aránylag épségben épületek, Benkovich püspök megfogyatkozott híveinek az első templomot itt építi fel, saját udvarán, nem messze a Körös partjától. Bunyitay Vince könyvében az olvasható: „Nekieresztették a katonaságot Várad összelőtt s rombadőlt épületeinek s a legénység, ki kosárral, ki talyigán, ki vállain összehordta Olasziban, a Körös partján, a falaknak, a fedélnek valót. És amilyen gyorsan együtt volt az anyag, oly gyorsan, hamarosan az építés is megtörtént.” – A templom építése a források szerint 1693-ra tehető. Ez lett a Szent Brigitta-templom; átalakítva napjainkban is látható a Széchenyi (mai Traian) tér 5. szám alatti tömbház mögött, a város legrégebbi szakrális épülete-

ként. A kis templom falaiba talán a közeli romos dzsámi köveit is beépíthették. Ugyanis a városban a törökök után – Bunyitay Vince szerint – három mose maradt: egy Olasziban a Körös hídjának közelében; másik a város piacának közepén; a harmadik a várban. Mind a három leégett, feldőlt állapotban jutott a keresztények birtokába, és ezeket mind lebontották.

A Szent Brigitta tiszteletére szentelt római katolikus templomot kezdettől fogva a ferencesek is birtokolták.

*Mathias Kaiserfeld
táborkari főmérnök
ostromot ábrázoló rajza*

1703-ban, amikor Bercsényi kurucai felgyújtották Olaszit, a templom is leégett. Majd csak Csáky Imre bíboros állíttatta helyre 1722-ben.

Benkovich Ágoston az ősi katedrális helyén, a várban szeretne volna felépíteni székesegyházát. Erre vonatkozó kérényét még 1692-ben benyújtotta a királyi kancelláriához, de még hét év elteltével sem kapott választ. Emiatt 1699-ben ismét a királyi kancelláriához fordult, ismételten azt kérve,

hogyan építhesse fel a régi helyén, a várban építhesse fel, vagy ha ez nem lehetséges, akkor a váron kívül jelöltesse ki számára helyet. A várbeli építkezéshez nem kapott engedélyt a püspök, mivel az még mindig haditerületnek számított. Emiatt más hely után kellett néznie. „Ez a hely minden valószínűség szerint a későbbi püspöki magtár udvara volt [a Széchenyi tér északi részén, a mai Oltea Doamna iskola udvarának helyén – sz. m.]. Itt kezdte építeni Benkovich a székesegyházát Koch János bécsi építésszel, akivel 1702. május 1-jén kötött szerződést. Egyhajós templom lett volna, két négyzetes toronnyal, a tornyok alapját 3 négyzetöltre [kb. 5,7 négyzetméterre], a főhajót 12 öl [kb. 22,8 méter] hosszúra, s 7 öl [kb. 13,3 méter] szélesre, a szentélyt 5 öl [kb. 9,5 méter] és 2 láb [kb. 0,6 méter] hosszúra s 4 öl [kb. 7,6 méter] szélesre tervezte, ehhez járult volna egy 5 öl [kb. 9,5 méter] hosszú sekrestye, amely az auditoriummal egyenlő nagyságú lett volna. A tornyok tető nélkül 10 öl [kb. 19 méter] magasak lettek volna. Alap-, avagy tervrajz nem maradt reánk; az alapfalakat lerakták ugyan és Benkovich 1702. október 2-án még 750 forintot előlegezett az építés költségeire, de a püspöknek ugyanezen hónapban bekövetkezett halála a terv folytatását meggátolta” – amint az Bunyitay Vince *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig* című művének 4., Málnási Ödön szerkesztette kötetében olvasható. A falak ekkor körülbelül 4 méter magasan emelkedtek ki a földből, de a templom torzóban maradt.

*A Szent Brigitta-templom
19. századi ábrázolása*

Benkovich püspök ezt megelőzően, 1699-ben már „várad udvarházából” keltezte leveleit. Ez egy egyszerű földszintes ház volt, inkább gazdatiszti laknak szánva a Szent Brigitta-templommal átellenben, amely még 1700-ban sem volt teljesen befejezve.

A Szent Ferenc-rend tagjai már 1692-ben megérkeztek Váradra, de mivel egykori klostromuk helyét a Körös bal partján nem lelték meg, Olasziban telepedtek le, a Szent Brigitta-templom szomszédságában. És bár Bunyitay Vince közelebről nem határozta meg a ferencesek rendházának helyét, a kis templommal való „szomszédság” azt jelenthette, hogy a Szent Brigitta-templommal szemben, az utca másik oldalán lehetett, ugyanis egy másik helyen azt írja, hogy az új székesegyház építését a püspöki lak udvarán

kezdték el, a jezsuiták és a ferencesek között mintegy odaszorítva.

A püspök mint főpásztor és földesúr a jezsuita atyákat régi helyükön visszaállította, s klostromuk telkének és tartozékainak birtokában megerősítette. Ez a telek a középkori Szent Egyed-templom helyén állt (a későbbi Széchenyi tér és a Sztaroveszky utca sarkán), melyet 1576-tól a jezsuiták birtokoltak, és vélhetően az 1660-as ostrom során pusztult el. Ugyanezen a telken építették fel a jezsuiták új társasházukat és templomukat 1703-

*A Kispiac a 19. század
második felében a Szent
László-templommal és
a katolikus püspöki lakkal*

ra, de alighogy elkészültek velük, mindkettő el is pusztult a Rákóczi-szabadságharc alatt. A rend tagjai a várba menekültek, ott is maradtak új rendházuk és templomuk felépültéig.

Bunyitay feltételezése szerint a káptalan tagjainak lakása sem lehetett távol a Szent Brigitta-templomtól, bár csak Farakas István olvasókanonok házáról maradt tudósítás; ez a ferencesek szomszédságában állott.

Nem tett le a várbeli székesegyház építéséről Benkovich utóda, Csáky Imre püspök sem. Az után, hogy 1712-ben megérkezett Váradra, „először is új székesegyház s püspöki laképítésére gondolt, de nem kevés nehézséggel járt azok helyének megválasztása. Csáky nem is gondolt arra, hogy Benkovich építkezését folytassa. Szemei előtt inkább lebegett a vár. Ez ellen is sok kifogást lehetett ugyan tenni, de mellette szóltak a múltnak emlékei, a püspökség hagyományai. Ott állt hajdan Szent László egyháza és sírja. „Csáky lépéseket tőn a várban nyerendő hely iránt. A bécsi haditanács nem tett ellenvetést, sőt a hely kijelölését már 1713-ban elrendelte. De a következő évben, minthogy a törökök hatalma még végleges megtörve nem volt, arra a gondolatra jöttek, hogy megnagyobbítják a várat s védműveit kiterjesztik. Ehhez képest 1714 elején újabb rendelet jött Bécsből, mely Csáky várbeli építkezését lehetetlenné tüntette fel. A bíboros ebbe nehezen tudott megnyugodni. Még hónapok múltával is ír Savoyai Jenő hercegnek s gróf Pálffy Miklós nádornak, hogy ő felségét más határozatra bírják, de eredménytelenül.”

Ha egyelőre nem sikerült is a székesegyház és püspöki palota építéséhez hozzáfogni, lassan megkezdődött a lakóházak építése mind Olasziban, mind a vár körül, az egykori Péntekhely és Velence helyén. A korabeli viszonyok ismeretében nem szabad tartós építményekre gondolni, ezek jobbára minden alap nélkül emelt háromosztatú vályog- vagy vert falú házak lehettek, nád- vagy zszindelyfedéllel. Ezeknek a nagy része is sorra elpusztult az 1703 utáni polgárháborús időkben.

Összefoglalóként elmondható, hogy a 18. század elején lassan kibontakozó építkezéseknek a kurucok 1703. augusztus 6-i támadása vetett véget. Előbb Olaszit pusztították el, ekkor leégett a kis templom a püspöki és kanonoki házakkal, a

ferencesek és jezsuiták épületeivel együtt. A következő években megsemmisültek a Körös bal partján épített házak is. De nem csak a kurucok okozták az alig újjáéledt város pusztulását, ezt Málnási Ödön is bizonyította: „...Várad katonai parancsnoka, br. Löwenburg Frigyes altábornagy Váradon és környékén teljesen elpusztította mindazt, amit azelőtt e vidéken állomásozó tíz kuruc ezred meghagyott.[...] Váradolasziban a püspöki székháznak még a tégláit is elhordatta.” A váradiak majd csak 1712-től foghattak neki ismét az újjáépítésnek...

Olaszi újjáépítése

A bizonytalan, polgárháborús állapotok miatt Csáky Imre, aki 1702 decembere óta váradi püspök volt, csak 1712 nyarán jött Váradra. Akkor is azzal fogadta Kébell Mihály nagyprépost, hogy nincs szállásra alkalmas rezidencia, hacsak az ő „kis házikója” nem. Ezért a püspök ideiglenes szállást építtetett magának, de azt alig használta, mert még az 1723. év végét is Diószegen töltötte. Lehetetlen ma már megállapítani, hogy hol építtette fel ideiglenes szállását. Vélhetően Olasziban, a kis templom közelében, ahol elődje és a kanonokok laktak. Ezt erősíti meg Bél Mátyás visszaemlékezése is 1726-ból: „[Olaszi] a váradi püspök birtokában van, akinek háza is van itt.” Egyébként ez a városrész némileg megőrizte a középkori szerkezetét, a 18. századi területe részben megegyezett a korábbival.

Az egykori Velence és Váralja benépesedése

Az egykori Velence – mint láttuk – 1692-ben, a vár visszafoglalásának évében már lakatlan terület volt, csak ezután kezdtek itt építkezni. A későbbi dokumentumok Katonavárosként vagy Rácvárosként emlegették a vár körüli új települést.

„Bizonytalan a 18. század első felében Katonavárosnak, Rácvárosnak, illetve Városároknak nevezett területek egymáshoz (és Velencéhez) való viszonya és pontos elhelyezkedése – állapította meg könyvében Emódi András. – Bár a köztudat Velence korai megnevezéseként tartja számon a Katonavárost, a század első felének kamarai összeírásai egyöntetűen a váradi várhoz tartozó és annak közvetlen szomszédságában (attól elsősorban keletre, tehát Velence irányában) található és a fiskus tulajdonát képező településrészt nevezik hol így, hol úgy. E területen kamarai jobbágyságok és zsidók laktak, ez utóbbiaknak a század derekán már zsinagógájuk is volt itt. Annak ellenére, hogy a területet több forrás Rácvárosnak titulálja, szerb lakosságnak itt nincs nyoma, az elnevezés az 1692 utáni évekből származhat, amikor többnyire valóban szerb katonák laktak, akik feltehetően 1714 után Újvárosra telepedtek át.” Vélhetően valóban az történhetett, hogy a több mint 30 éve pusztaság területnek – amelyen egykoron Velence volt – először a várhoz közeli részén telepedtek meg a rácoknak titulált görögkeleti (ortodox) vallású katonák, többségükben románok, s emiatt nevezték ezt a részt Rácvárosnak vagy Katonavárosnak. Az új telepesek között, de már a köztudatban is ismeretlen volt Velence neve. Amikor 1714-ben a várparancsnokság rendelete alapján a vártól 500 lépés távolságra minden házat lebontattak stratégiai megfontolásból, akkor nem csak a vártól nyugatra, hanem attól keletre Katonavárost is lebonthatták. Logikus lépés, elvégre ha az volt a cél, hogy az ellenség a vár közelében ne találjon fedezéket, ennek minden irányban érvényt kellett szerezni. Ezt követően – akárcsak Újváros esetében – e keleti határvonalon túl népesedett be újra az egykori Velence. E határvonalat berajzolták szaggatott vonallal a Halácsy-féle térképbe (1859) is, nagyjából észak–dél irányban. Ettől keletre építették újjá Velencét 1714 után.

A vár hadászati jelentőségének csökkenésével és a Helytartótanács 1782. évi engedélyével kezdett benépesülni a várak

közvetlen előtere is, immár Váralja néven, gyakorlatilag minden irányból körülfogva a vár hatalmas építményét, védműveit. Önálló hatóságát 1792-ben állították fel.

Málnási Ödön vélekedése szerint Benkovich püspök székely tisztartója, Barlog István telepített e püspöki birtokra székelyeket, belényesi románokat és úgynevezett nomád rácokat. Ez utóbbiak gyorsan megsokasodtak, és róluk kapta az egykori Velence a Rácváros nevet.

Újváros megalapítása

Újváros 1714-ben, a vártól nyugatra jött létre. Mint már jeleztük, a hadügyi tanács stratégiai megfontolásból, hogy egy esetleges támadó sereg ne találjon a vár közelében védelmet, a vártól számított 500 lépés távolságra (nagyjából a későbbi Nagyvásár/December 1. tér nyugati vonaláig) minden házat lebontatott. „E szabad tér Váradon ötszáz lépés szélesre szabott; ami azon belül esett, pusztulnia kellett. Katonai szigorral kiadták a parancsolat, hogy aki 1714 tavaszáig ki nem költözködik, háza »nyakában vonattatik bizonyosan«. A ki-zavart lakosok: »rác, görög, török s más egyéb gyülevész népből álló purgerség« a vártól nyugat felé, ötszáz lépés távolságra nyert új lakhelyet. Így keletkezett a régi város (Péntekhely) romjai felett a mai Nagyvásár tér, s ettől nyugatra a mai Újváros”

Újvárost északon a Körös, délen a Pece határolta. A Pece nyomvonala

kelet felől nyugat irányában a későbbi Gillányi/Cantemir utcától északra (a Cicero utca nyomvonalában) hagyta el a vár környékét, majd a Vámház/Sucevei utca torkolatánál északi irányba fordult, hogy onnan a Pece-soron (a későbbi Váradi Zsigmond, mai Kogălniceanu utcán) folytassa útját egészen a Zárda/Mihai Viteazul utcáig. Innen ismét észak felé fordult egészen a Felső Pece utca/Cuza Voda végéig – a kapucinusok telkéig –, ahonnan ezzel párhuzamosan ismét nyugat felé tartott. Az utca közepe táján dél felé haladt a meder (a későbbi Bertsey utca helyén), majd ettől nyugatra a későbbi Rózsa/Kogălniceanu utca nyomvonalát követve, keresztezve a Kert/Avram Iancu utcát, majd elérkezett a Rhédey-kerthez, hogy annak északi részén hagyja el a várost. Nyugaton Újváros a 18. században nemigen terjedt

A Fekete Sas szálló immár emeletes formában

túl a mai kéttornyú református templomon.

E nevében is új városnak a központi tere a Kispiac (a későbbi Szent László, mai Unirii tér). A Kispiac a 18. század elején még mocsaras lapály volt. A káptalan 1714-ben a tér északnyugati részén – a későbbi püspöki lak helyén – mészárszéknek, míg a későbbi Kossuth utcában serfőző háznak szakított helyet. A tér nyugati részén levő mészárszéktől délre (a mai görögkatolikus püspökség helyén) a püspöki mészárszék volt. Egyébként kezdetben a Kispiacot jelentéktelen szalma- és zsendelyfedeles házak övezték. Északkeleti szegletében egy „rozoga” földszintes épület állott. „A múlt idők eme maradványának nevével először az 1714. esztendőben találkozhatunk – jegyezte le Lakos Lajos levéltáros. – Elnevezése ekkor még a Sasjegy alatti csapszék. [...] Maga az épület egy alacsony és zsendellyel fedett alkotmány, mely rendeltetésére nézve városháza is lett volna, akkor még három szobából állott. E város magistrátusa úgy döntött, hogy abból egyet a maga részére mint tanácstermet, egyet pedig mint csapszék megtart, míg a harmadikat [a Kossuth/Independenței utca sarkán levőt] mint a város boltját bérbeadja. A Kossuth utcában, közvetlenül a Sas csapszék mellett állott a Deák-káptalan és a város közös tulajdonát képező serház. E két szerény épületet 1722-ben egybeolvasztották.” Később, a váradi újjáépítés kezdeti szakasza után többször átépítették és emeletet húztak rá.